

РЕЦЕНЗИЯ
ЗА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД НА РУСИНА ТОРОСИЯН
„БЛАГОДАТНОТО ТВОРЧЕСТВО НА ЧОВЕКА ВЪВ ВРЕМЕТО
СПОРЕД о. Г. ФЛОРОВСКИ“
ЗА ПРИСЪЖДАНЕ НА ОБРАЗОВАТЕЛНАТА И НАУЧНА СТЕПЕН „ДОКТОР“
ПО ПРОФЕСИОНАЛНО НАПРАВЛЕНИЕ 2.4. РЕЛИГИЯ
И ТЕОЛОГИЯ (*История на православното богословие на XX век*)
от проф. дфн Нина Димитрова, Институт по философия и социология – БАН

Русина Торосиян е бакалавър по богословие към Богословския факултет на Софийския университет „Св. Климент Охридски“; следва магистърската програма „Съвременни аспекти на богословието“, която успешно завършва през 2018 г., а от септември 2020 г. е докторант на самостоятелна подготовка към факултета.

Комплектът документи, изисквани по процедурата за защита, е пълен. За член на научното жури съм зачислена със заповед на Ректора № РД 38 – 424 от 15. 07. 2022.

Дисертацията е посветена на важна и значима тема от историята на православното богословие на XX век – идейното наследство на Георгий Флоровски, неговите възгледи за благодатното творчество на човека във времето. Доколкото не само православната антропология, но и творчеството на Флоровски като цяло не е често обект на проучване в днешната българска богословска мисъл, то начинанието на Русина Торосиян изглежда новаторско и заслужава респект. Добро впечатление прави, че тя отлично познава друга защитена у нас дисертация върху Флоровски – тази на Стоян Танев, уместно използвана в настоящия текст.

Изследването е в обем от 220 страници. То е структурирано в предговор, увод, четири глави, заключение, няколко приложения и библиография. Списъкът включва 126 заглавия – извори и коментарна литература. Благоприятстваща успеха на предлаганата дисертация е и осъществената възможност за използване на архива на богослова от университета в Принстън. Като приложение са представени няколко страници от различни текстове на Флоровски.

Госпожа Торосиян е депозирала и три статии в „Богословска мисъл“ – от 2018 и 2019, с което изпълнява изискването за минимума публикации върху темата на дисертационното изследване.

В предговора авторката изразява емоционалния си ангажимент с темата на изследването, а уводът е призван да анонсира цели, задачи, методи и пр. задължителни компоненти. Добро впечатление прави фактът, че са отбелязани автори от българската богословска традиция, релевантни на темата на изследването. (В автореферата са посочени и други, чужди автори.) Може би е било по-добре докторантката да е по-изчерпателна по отношение на днешното състояние на проучванията върху богословието на Флоровски – у нас и в чужбина. Би могло в списъка на коментарната литература да влязат знакови специалисти по Флоровски като Сергей Хоружий, Павел Гаврилюк, Андрю Блейн, Николай Гаврюшин, Инна Голубович и др.

Специално внимание е отделено на значимостта на избраната тема в цялостното творчество на богослова. Описан е методологическият инструментариум и са изложени изследователските намерения. По отношение *тезата на дисертацията* – не намерих формулирана такава. На с. 9 се отбелязва: „В това богословско изследване се изведоха някои теории, които не бяха предварително планирани“ – не става ли тук дума за *тези*, а не за *теории*?

Детайлно разчленената структура е предпоставка за ясното и логично изложение на авторвата мисъл. В отделните глави е предложен анализ на различни категории от православната антропология на о. Флоровски, като частите са балансиращи, а „материалът“ – равномерно разпределен.

Глава първа е озаглавена „Благодатното време“ и се занимава с проучването на съотношенията между творение и време; време и вечност; време и благодат; време и свобода; християнство и история; история и есхатология – мислени от о. Флоровски и изразени на различни места, предимно в малки творби. В тази първа част е подробно анализирана една емблематична за богослова статия – публикувана в списанието на Бердяев („Путь“) и озаглавена „Спорът за немския идеализъм“. Тази статия е една от ключовите за разбирането на идеите на Флоровски за историята (а оттам и за всичко останало в неговото богословстване,

предвид изначалната му нагласа на историк, на *християнин – историк*), затова присъствието ѝ именно тук е съвсем уместно. Не съм сигурна обаче доколко авторката е разбрала напълно значението на отправената от Флоровски критика към идеализма (в статията си той говори и за друг тип идеализъм), предвид направената от нея интерпретация.

Втора глава е посветена на *печата на любовта* и в нея се акцентира върху връзката между личността, времето и любовта. В тази глава добре е разяснено отношението между божествена същност и божествени енергии като основополагащо за богословието на нетварните енергии на о. Флоровски. За мен тази част от предлаганото изследване е най-убедителна, най-безспорна.

В третата глава на преден план е връзката между Премъдростта и творчеството. Според мен този аспект от идейното наследство на Г. Флоровски е също ключов за разбиране на основни негови позиции и е добре, че е бил включен и разработен. Но когато се говори за Софѝя, Премъдростта Божия в интерпретацията на Флоровски, въвеждането на контекста е било задължително. „Спорът за Софѝя“ е спор, който отеква и до днес. Не става дума за детайлно навлизане в историята на събитията от втората половина на трийсетте години, а за кратко скициране на главните участници в пренията.

По отношение на тази част от дисертацията искам да попитам следното: на с. 114 е казано: „Макар да отрича връзката между софиологията и творението така, както тя се прави от руската философска мисъл, Флоровски всъщност открива нова връзка между тях...“ – за каква нова връзка между *софиологията* и творението става въпрос? И дали „руската философска мисъл“ е като цяло смятана за софиологична? Разбирам, че обвиненията към руската софиология са в „загубата на ипостасен фактор в богословието“ (с. 15), но как това твърдение се съчетава с въвеждането на четвърта ипостас в софиологията на Сергей Булгаков? (Цитат от дисертацията: „Булгаков следва благодатната диря, която му дава Флоровски, но той не тръгва към Господ Иисус Христос, а се „лута“ идейно в безипостасната степ, в която няма никой и нищо“, с. 133). Ето защо е трябвало съвсем накратко да се изложи основното в учението на Булгаков, за да се открие принципната критика на Флоровски. Това, което е направила госпожа Горосиян

тук, привеждайки цитат от кореспонденцията между Флоровски и Булгаков, не е достатъчно. А е и добре цитирането да не е по чужд труд (в случая – монографията на Стоян Танев), а от публикуваните в списание „Символ“ писма.

Пак в тази връзка искам коментар за следното твърдение от тази глава: „Ако богословието на личността се отнесе към софиологията, се задават по-ясни духовни и трансцендентални параметри за немошта на човешката мисъл“ – какво има предвид авторката тук под „трансцендентални“? Цялото твърдение ми изглежда неясно.

В четвъртата глава – „Новото творение“, е предложен удовлетворителен анализ на тълкованията на Флоровски по въпросите за смъртта и възкресението. Засегната е и темата за Църквата и нейните тайнства. Въпросът за произхода на злото е също засегнат, но според мен предложенията на Флоровски за решение на този мъчителен за богословието и философията проблем не намират задоволителна интерпретация в дисертацията. Не е ясно открито специфичното в становището на о. Флоровски за теодицеята. Като имаме предвид, че за руската религиозно-философска мисъл, импулсирана от Достоевски, темата за злото, респективно за теодицеята, се е превърнала в традиционна, един компаративистки поглед би бил твърде продуктивен.

Текстът е на места разточителен; както разбирам от мнението на научния ръководител, той е трябвало да бъде съкращаван. Читателят често остава с впечатлението, че чете вече четени неща. За да бъде по-стегнат и обран, ще дам следните предложения за организацията на включения материал – би могло в още в началото на труда да бъде изведена основната идея на Георгий Флоровски в качеството му на *християнин – историк*; тя би поела тези функции (по логическата подредба), а би имала и важно обяснително значение. Това, което липсва в дисертацията, е контекстът, в който живее и твори Флоровски. От полза биха били и едно-две изречения за неговата биография, но много по-важно е било да се изведе контекстът на руския духовен ренесанс от началото на ХХ век, неотменима част от който е богословът. На с. 5 се казва как „Въпреки че ХХ век е белязан от руския философско-религиозен ренесанс, той [Флоровски] е един от малкото, които не се увличат по него“. И още: поради това, че „богословието на

Флоровски е догматически и светоотечески обосновано, той е спасен от философското влияние на религиозния ренесанс в началото на XX век“ (с. 143). Такива твърдения следва да се прецизират, като основно значение тук би имало ползването на капиталния труд на Флоровски „Пътища на руското богословие“, 1937, който откроява ясно окончателната му позиция по отношение на т. нар. *руска религиозна философия*, най-вече към *философията на всеединството*, респективно към Владимир Соловьев (негов кумир на младини), трасирал пътя на тази мисловна насока на родна почва, докато, както знаем, Флоровски обръща посоката към патристиката. Ще си позволя да цитирам мнението на Майендорф, който е категоричен, че нито по оригиналността на подхода, нито по новостта на съдържанието, нито по обема на информацията книгите на о. Георгий имат тая сила и изчерпваща дълбочина, с която са написани „Пътищата“: „От древните отци Флоровски възприема нормите и критериите на съждение, а обръщайки се към историята на руското Православие, той прилага тези норми към живата реалност, към опита на тази култура, към която сам принадлежеше...“

Тук би била много полезна и книгата на Павел Гаврилюк за връзката на Флоровски с руския ренесанс – “George Florovsky and the Russian Religious Renaissance”, Oxford, 2014.

И тъй като няма такова нещо като „*философията на руския духовен ренесанс*“ (в този изключителен за руската култура период и разнообразието от философски течения е изключително), трябва изрично да се отбелязва как критиката на Флоровски е насочена главно към *философията на всеединството* с присъщия ѝ организъм, според който светът (и особено важно – човешкото общество) е разглеждан като единен организъм. А след като нещо е организъм, то се *развива* според *завита*/заложен в него план-програма – и така историята фактически става невъзможна. Тъкмо този детерминизъм Флоровски е отричал и отхвърлял; за него историята е *пространство на свободата*, на случайното и спонтанното, неочакваното и непредвиденото, на драматичното и катастрофичното. Продуктивен би бил сравнителният поглед и към творчеството на Бердяев например, също опонент на метафизиката на всеединството и за когото също са присъщи темите за времето и вечността.

Срещу тълкуването на историята като *развитие* Флоровски на практика се обявява във всеки свой текст, докосващ се по един или друг начин до проблематиката на историята. Ето затова е било необходимо да бъде въведен интелектуалният контекст, да бъде представено основното твърдение в най-популярната тогавашна линия на *религиозната философия*, за да може да се открият аргументите на Флоровски, отстояващ присъствието на *свободата* в историята. Аргументите срещу философията на всеединството са именно философско-логически, макар и отправени в името на богословието. Изобщо, внушението в дисертацията, че Флоровски сякаш няма нищо общо с философията, е подвеждащо.

Ще повтора отново – Георгий Флоровски не е някакво външно на руския духовен ренесанс явление, а негова неотменна част. (Неслучайно през 1995 г. в Одеския университет е учредена стипендия на неговото име за най-добрите студенти-философи.)

Прочитът на целия голям текст не успя да ме убеди, че е било нужно (а още повече – приносно) въвеждането на термините „аз-иален“ и „аз-иология“, вместо личност, личностност, персонология. (Предлагам на авторката да се запознае с монографията на Гергана Динева „Раждането на личността“, 2018, където би намерила алтернатива на своите предложения). Затова и съм резервирана относно съответните формулировки в справката за научните приноси на дисертационното изследване. Може би и броят на тези приноси е излишно голям, могло е да се помисли за окрупняването им.

В дисертацията нередко е допускана некоректна употреба на философски термини и понятия. На редакция и прецизиране подлежат различни пасажии от текста.

Тези съществени бележки не отменят посочените вече достойнства на дисертацията, в която се утвърждава светоотеческата основа на православното богословие на о. Г. Флоровски. Работата в американския архив на богослова без съмнение допринася за оригиналността и новаторството на труда. В него проличава усърдието на авторката за изграждане на цялостен портрет на човека

според идеите на избрания от нея мислител, към когото тя има определен емоционален ангажимент, а искреността на написаното прави текста комуникативен.

Авторефератът адекватно отразява съдържанието на труда.

В заключение: смятам, че представената работа на Русина Торосиян отговаря на академичните критерии за една докторска дисертация и като член на научното жури в процедурата по нейната защита ще гласувам с „да“ докторантката да получи исканата степен *доктор* по богословие, научно направление 2.4. *Религия и теология*, специалност *История на православното богословие на XX век*.

02. 09. 2022

Подпис: